

**«6D021300 – Лингвистика» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған
УТЕМГАЛИЕВА НАСИХАТ АДАЙХАНОВНАНЫҢ
«Білім беру дискурсындағы қазіргі академиялық терминология:
семантикалануы және бейімделуі» атты диссертациялық жұмысына
АҢДАТПА**

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Адамзатқа тән дүниені тану мен қабылдау, оны бағалау категорияларының жалпы әлемдік сипат алып, жаһанданудың ұлы көшіне ілескен тұста, отандық ғылым мен білімнің біртұтас жүйе ретіндегі құрылымдық бөлімдері де терең трансформациялану кезеңін бастан кешуде. Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесінің кемелдену дәуіріне, эволюциялық картасы мен жаңа бағдарламасына мониторинг жасай отырып, ғылым мен білім беру кластерінің беталысы мен болашағына сараптама жасауға болады. Ағарту саласындағы алдыңғы қатарлы идеялар мен ақпараттық технологияларды практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу мақсатындағы іс-шаралар мен жобалық жұмыстар елімізде жүйелі түрде жүргізіле бастады. Білім беру ісіндегі терминологиялық корпустың дұрыс қалыптасуына деген қажеттілік те осыдан келіп туады – яғни білім беруші мен білім алушы тұлғаларға ортақ түсінікті коммуникативтік кеңістік қалыптасуы керек. Осы орайда терминология мәселесінің теориялық та, практикалық та ерекшеліктерін тұтас ескеріп, педагогикалық басқару-ұйымдастыру технологияларының түрлерін біліп, оларды жоғары мектептің оқу-тәрбие үдерісінде қолданудың диагностикасын, статистикасын, прагматикалық механизмдерін тануға арналған бағдарламалық әрекет жасалуы тиіс. Қазіргі заманғы озық технологияларды жоғары оқу орындары тәжірибесінде тиімді қолдану, оларды терең, жан-жақты оқып-үйрету мақсатын қою үшін де ең алдымен аталған бағыттағы терминдер тобын жүйелеу қажет. Жаңа білім парадигмасындағы педагогикалық-әдістемелік орта мен топтар, кәсіби кеңестер терминологиялық аппаратты білім беру қызметінің басты нысаны деп танып, оның метатілдік маңыздылығын білім беру жүйесіндегі «құндылық» ретінде қарауға мәжбүрлік туғанын жиі айтып жүр. Қазіргі білім беру жүйесіндегі академиялық мектепке байланысты терминдер – терминология ғылымында өте өзекті мәселе. Жаһандану үдерісі әсерінен қазақ тіліне түрлі академиялық терминдер енуде, сәйкесінше бұл құбылыс терең ғылыми зерттеу қажеттілігін тудырады. Қазіргі кезде қазақстандық жоғары оқу орындары академиялық терминдері түрлі жолмен толығып, өзгеріске түсіп жатыр. Атап айтқанда, кейбір академиялық терминдер ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылып, аударма ретінде енуде; кейбір академиялық терминдер ағылшын тілінен аудармасыз енуде; кейбір академиялық терминдер гибрид түрінде енуде. Осы тұста терминдердің компоненттік құрылымын зерттеу маңызды. Ағылшын тілінен аудармасыз еніп отырған академиялық терминдер қазақ тіліне қандай ерекшеліктермен бейімделу үстінде, олардың сөздіктердегі мағынасы мен қолданыстағы мағынасы арасында қандай айырмашылықтар

бар, жалпы академиялық терминдер қалай қалыптасты және дамыды, олардың лингвапрагматикалық қолданысы қандай деген мәселелер зерттеу қажеттілігіне түрткі болады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Академиялық терминология институт, университеттегі басқару және ұйымдастыру ісіндегі (бакалавриат, магистратура, докторантура, постдокторантура) деңгейлерге қажетті қолданбалы функционалдық, лингвистикалық үлкен қабат құрайды. Академиялық мектептерде қолданыс табатын академиялық терминдерді жинақтау, біріздендіру – академиялық терминология саласында шешімін күтіп тұрған үлкен лингвистикалық мәселе. Болон үдерісі ережелеріне сәйкес университеттер арасындағы академиялық ұтқырлық өте маңызды рөлге ие. Академиялық ұтқырлық аясында студенттік алмасу, профессор-оқытушылық құрам алмасу өріс алып, тәжірибелік жағынан кең таралуда. Қазіргі уақытта еуропалық университеттерге алмасу бағдарламасы бойынша барған студенттер мен оқытушылар кейбір академиялық терминдерді түсінбей жатады, сондықтан жалпыға ортақ академиялық терминдердің түсіндірме сөздігін жасау осы салада қолданбалы құралға айналады. Сондықтан диссертациялық жұмыс ЖОО-дағы академиялық терминдерді топтап, лингвистикалық тұрғыдан зерттеуге арналған. Қазақ тілі әліпбиінің латын графикасына көшуіне байланысты білім беру дискурсы ауызекі сөйлеу тілінде, баспасөз беттерінде қазіргі білім беру үдерісіндегі терминдердің семантикалану және бейімделу үдерісін анықтаудың қажеттілігі туындап отыр. Білім беру саласындағы терминдерді негізінен араб-парсы тілдері арқылы және орыс тілінің графикасына негіздей отырып қабылдап, сол күйінде қолдану дәстүрі белең алып келді. Бүгінде ұлттық құндылықтарды қайта жандандыру, сондай-ақ А. Байтұрсынұлы және тағы басқа қазақ зиялыларының идеяларын тірілту мақсатында шетелдік сөздерді қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкестендіре отырып бейімдеу үдерісі шапшаң жүріп жатқаны байқалады. Сондықтан шетелдік терминдердің қазақ тілінің айтылым ерекшеліктеріне қарай бейімделіп келе жатқанын дәлелдейтін үдерістердің күн артқан сайын көбейіп келе жатқандығы ғылыми тақырыптың өзектілігін айқындай түседі. Сәйкесінше, жоғары оқу орындарының құрылымдық жүйесінде қолданылатын қазақ тіліндегі академиялық терминдердің түсіндірме сөздігін түзу – кезек күттірмес өзекті мәселе болмақ.

Зерттеудің нысаны – жоғары оқу орындарындағы академиялық терминология жүйесі және олардың білім беру дискурсындағы қолданысы.

Зерттеу жұмысының пәні – жоғары оқу орындары білім беру жүйесіндегі академиялық терминдердің семантикалануы және олардың бейімделуі.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақстандық ЖОО-дағы білім беру дискурсындағы академиялық терминдердің табиғатын, соның ішінде семантикалану және салалық бейімделу ерекшеліктеріне кешенді лингвистикалық талдау жүргізу. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей **міндеттердің** шешілуі көзделеді:

– терминологиялық парадигмалардың теориялық және практикалық негіздерін жүйелей отырып, дискурс деңгейіндегі қазіргі қазақ тіліне бейімделіп қолданыла бастаған терминдердің ерекшеліктерін анықтау;

– білім беру дискурсы құрылымдық жүйесіндегі қарым-қатынас жағдайында көрінетін академиялық терминдердің қолдану сипатын көрсету;

– ЖОО білім беру дискурсындағы академиялық терминологияның семантикалануын талдау, аталған мәселенің негізінде тілдік бірліктерді компоненттік құрылымдарға топтастыру; академиялық терминдерде болатын лексика-семантикалық үдерістердің (көпмағыналық, омонимия, синонимия, антонимия) түрлену механизмдерін саралау;

– академиялық терминдер сөздігінің мобильді қосымшасын құрастыру.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Зерттеу жұмыста *термин, терминология* ұғымдарына қатысты іргелі теориялық еңбектер, сөздіктер, анықтағыштар, монографиялар мен зерттеу жұмыстары дереккөз ретінде пайдаланылды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті ресми құжаттары: академиялық саясат, академиялық күнтізбе, жеке жұмыс жоспары, ғылыми зерттеу тәжірибе бағдарламасы, кешенді емтихан бағдарламасы, т.б., <https://www.kaznu.kz/>, <https://www.univer.kaznu.kz/>; www.imio.kz, <https://satbayev.university/> деректі материалдары зерттеу жұмысын жүргізуде басшылыққа алынды. **Зерттеу материалдары** ретінде ЖОО-да қолданылатын академиялық терминдер қарастырылды. Жалпы жұмыста қарастырылған терминдер саны – 700 тілдік бірлік.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдіс-тәсілдер: Зерттеу жұмысында қазіргі тіл ғылымында қалыптасқан негізгі ұстанымдар мен терминологиялық дамудың мәдени-тарихи үрдісін айқындауда академиялық терминдерді жаппай жинақтау, топтау, сұрыптау, сонымен қатар терминдердің жасалу жолына қарай семантикалық, морфологиялық тәсілдерімен қатар ғылыми сипаттама әдісі, салыстырмалы әдіс, сауалнамалық сараптама әдісі, сандық талдау әдісі, ресми құжаттармен жұмыс істеу барысындағы классификациялық жіктеу әдісі, компоненттік талдау әдісі қолданылды. Эксперименттік әдіс PRAAT компьютерлік бағдарламасы арқылы жасалды.

Тақырыптың зерттелуінің әдіснамалық негізі ретінде отандық және шетелдік зерттеушілердің жалпы терминология саласы бойынша, термин бағыты бойынша ізденген еңбектері алынды: әлемдік деңгейде бұл мәселені қарастырған: О. Вюстер, Х. Фельбер, А. Рей, Дж.К. Сейгер, М.Т. Кабре және т.б. Ресейлік ғалымдар: О.С. Ахманова, А.А. Реформатский, В.М. Лейчик, В.П. Даниленко, Т.Л. Канделаки, А.В. Суперанская, Б.Н. Головин, С.Д. Шелов және т.б. Зерттеулері мен еңбектері басшылыққа алынған отандық ғалымдар: А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Т. Шонанұлы, Н. Сауранбаев, Ә. Қайдаров, Ө. Айтбаев, Ш. Құрманбайұлы, Е. Әбдірәсілов, Қ. Айдарбек, А. Азаматова және т.б. Зерттеу жұмыстарына шолу жасау барысында тақырыптың зерттелу деңгейі, лингвистикалық бейнесі, академиялық терминдер тудыратын экстралингвистикалық факторлар тізбегі,

олардың ерекшеліктері айқындалды. Салыстыра-салғастыра зерттеу нәтижесінде Болон жүйесіне дейінгі және Болон жүйесіне енгеннен кейінгі білім беру кеңістігіндегі лингвистикалық байланыс пен олардың әрі қарай қолданылу жолдары анықталды. Бұлайша зерттеу қазіргі білім беру дискурсындағы академиялық терминология жүйесінің орнын белгілеуге, жойылу немесе пайда болу себептерін айқындауға септігін тигізеді.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы. Тіл біліміндегі терминологияның соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, академиялық терминдердің сапалық деңгейін көтеру – заман талабы. Бұл білім беру дискурсындағы академиялық терминдердің функционалдық әлеуетін арттырудың, академиялық терминдердің қолданыстық аясын жүйелеудің, академиялық терминдердің семантикалану және бейімделу тетіктерін анықтаудың, жаңа форматтағы білім беру кеңістігіне тән ұғымдарды атауда нақтылыққа сүйенудің, кірме элементтерді қабылдап енгізуді бірізділікке түсірудің, білім беру жүйесіне ортақ академиялық терминологиялық база қалыптастырудың, ЖОО білім беру саласына қатысты ұғымдарды атаудағы мағына алшақтығын өсірмеу мақсатында терминологиялық базаның теориялық негізін дамытады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы. Зерттеу нәтижелері, материалы және тұжырымдары үш тұрғыдан сипатталады. Біріншіден, ҚР Оқу-ағарту, Ғылым және жоғары білім министрліктері мен ЖОО-да оқу істері, ғылыми инновациялық, халықаралық байланысқа қатысты ресми-іскери құжаттардағы академиялық терминологияны бірізге түсіруге негіз бола алады; екіншіден, ЖОО-да магистратура, докторантура деңгейлерінде оқытылатын «Академиялық дискурс», «Жалпы лингвистика: құрылым және семантика» сияқты арнайы курстарда дәріс оқуға және практикалық сабақтарда пайдалана алады; үшіншіден, ақпараттық-танымдық зерттеу жұмысы бойынша барлық жиналған академиялық терминдер негізінде түсіндірме, энциклопедиялық сөздіктерді құрастыруға болады. Жиналған материалдар негізінде құрастырылған әрі ұсынылған мобильді «Академиялық терминдер сөздігі» қосымшасы шетелдегі қазақстандық білім алушыларға, өзге академиялық ортаға қолдануға септігі тиеді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Жоғары оқу орындары білім беру кеңістігіндегі академиялық терминологияға, соның ішінде олардың семантикалануы мен бейімделу ерекшеліктеріне қазақ лингвистикасында алғаш рет кешенді зерттеу жүргізілді. Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы мынадай мәселелермен айқындалады: тіл білімі саласында алғаш рет «академиялық терминология» тіркесі қолданылып, терминологиялық бірлік ретінде теориялық тұрғыда анықтама берілді; латын тіліндегі академиялық терминдердің ұлттық тілдегі көрінісіне толық сипаттама берілді; Болон үдерісі әсерінен енген академиялық терминдердің семантикалануы анықталды; жоғары оқу орындарындағы академиялық терминдердің компоненттік құрылымы талданды; Болон үдерісі әсерінен енген академиялық терминдердің бейімделу ерекшеліктері анықталды; академиялық терминдердің қазақ тілді сөздіктерде түзілуін анықтау, терминдердің түрлі сөздіктерде берілу

жолдарын көрсетіп, статистикалық сараптама жасалды; академиялық терминдер жиынтығының мобильді қосымшасы ұсынылды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Академиялық терминология жалпы терминологиялық парадигманың дербес тармағын құрай отырып, білім беру саласы дискурсына ғана тән бірқатар ерекшеліктерді алға тартады. Академиялық терминдерде соңғы жылдардағы тек ауызекі сөйлеу немесе әлеуметтік желі, баспасөз, телеарна сияқты платформалардағы қолданыстық ерекшеліктерге тән айтылымдық бейімделу ерекшеліктері қалыптаса бастады. Яғни тілдік айтылымда білім беру терминдерінің функционалдық ерекшеліктеріне сай семантикалық бейімделу үдерісінің қалыптасу механизмдерін қарастыру қажеттілігі анық байқалады.

2. Академиялық терминология институт, университет қабырғаларында, ғылыми-зерттеу және білім беру орталықтарында, яғни білім беру саласында қолданылады. Академиялық дискурс – университеттердің құрылымдық жүйесінде және қарым-қатынас жағдайында көрінетін қатысушылардың вербалды коммуникациясының жемісі.

3. ЖОО білім беру дискурсындағы академиялық терминологияның семантикалану принциптері академиялық терминдерде болатын лексика-семантикалық үдерістердің (көпмағыналық, омонимия, синонимия, антонимия) терминдік табиғатын емес, оның сөйлеудегі бейімделу үдерісі нәтижесін бейнелейді.

4. Дереккөздерді (академиялық саясат, академиялық күнтізбе, т.б.) талдау барысында анықталған және қазақ тіліндегі сөздіктерде түзілмеген академиялық терминдер қазақстандық білім берудің әлемдік білім беру кеңістігіне бейімделуі мен бәсекеге қабілеттілігінің негізі бола отырып жаңа академиялық парадигма қалыптасуының іргетасы болып саналады.

Жұмыстың талқыланылуы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда жарияланып, халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда апробациядан өтті. 14 ғылыми мақала жарияланды: Скопус (Scopus) мәліметтер базасында 1 мақала, шетелдік халықаралық конференциялар жинағында 1 мақала, отандық халықаралық конференциялар жинағында 4 мақала / 4 тезис, Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК) ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, 3 бөлімнен, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, кесте, сурет және қосымшадан тұрады.